

לא תחנם

קיים ויכוח קשה בימינו, האם מותר או אסור למכור או להשכיר דירה בארץ ישראל לנכרים? יש רבנים המצטטים את הגמרא במסכת עבודה זרה (כ"ע"א) והרמב"ם (הל' עבודה זרה פרק עשירי, הלכות ג"ד) האוסרים. זו לשון הרמב"ם "ומפני מה אין מוכרין להם? משום שנאמר 'ולא תחנם' לא תתן להם חנייה בקרקע, שאם לא יהיה להם קרקע ישיבתם ישיבת עראי היא". לעומתם, יש רבנים המצטטים דברי הרב הראשי הראשון במדינת ישראל, הרב יצחק אייזק הרצוג, המתיר זאת.

שנים הם הנימוקים שנותנים הרבנים האוסרים, נוסף על הפן ההלכתי הנ"ל.

[א] מי לא יודע שיש לנו "מלחמה" עיקשת כעת על השאלה למי הריבונות על ארצנו. לא רק שכינינו מדינות ערב (מצרים, ירדן, סוריה, לבנון) טוענים לבעלות פאן-איסלמית על ארצנו, אלא גם ערבים שהם אזרחי ישראל, שנולדו וחונכו אצלנו, המתפרנסים מאתנו ומקבלים הטבות רבות ממדינתנו, גם הם בעד שלטון ערבי על ארצנו עם כל הכרוך בכך, החזרת הפליטים הערבים שהם מליוני בני אדם, וגם ביטול ההגירה היהודית לארצנו. עד כדי כך הגיעו דברים שאינם מסכימים בשום אופן שתהיה כאן מדינה "יהודית" אלא תובעים "מדינת כל אזרחיה". ואם הם יהוו רוב דמוגרפי, אז יקום שלטון ערבי ולזה הם מצפים. בזמן שיש לפנינו שאלה לאומית כזאת, בלי ספק צריכים להחמיר בספקות הלכתיות, כלומר לעמוד על כך שלא לתת להם יכולת שליטה על ערינו ויישובנו.

[ב] יש כאן שאלה אנושית. מי לא יודע על התלונות הרבות של אזרחים יהודים שנפגעו משכנותם של כמה משכניהם הערבים. או שחוששים מלתת לבנותיהם הצעירות לצאת לרחובות עיר פן יפגעו בהן, או שחוששים מגניבות מרובות. מי איננו זוכר את מספר הרב של כלי רכב שנגנבו במדינתנו, זה כבר שנים רבות, ונמסרו ונמכרו לערבים בשטחי אש"ף? ועוד, בתחנות המשטרה דו"חות רבות על תלונות שהגישו יהודים שנפגעו ע"י בריונות של שכניהם הערבים, ואין ידיהם של השוטרים מספיקות לטפל בתלונות. התלונות נשארו על הנייר, ונמצאו בארכיונים. במצב כזה, ודאי שיש זכות לתושבים יהודים לשמור על בטיחותם; ויש גם איסור למכור בית או שדה למי שעלול לסכן או להזיק ליהודים אחרים.

אבל סוף כל סוף, הרי טוענים הרבנים המתירים שהרב הראשי יצחק הרצוג התיר הדבר? לכן טוב הדבר שלא יגידו דברים בשמו מה שלא אמר, ושגם יזכירו ויפרסמו דברים שכן אמר. החומר שכתב נמצא גלוי לפני כולם ב"תחומין" כרך ב (שנת תשמ"א) עמ' 172-173, דברים שכתב לפני קום המדינה. בין היתר כך הוא לשונו:

"הלאו של 'לא תחנם' לא תתן להם חנייה בקרקע וכו' והלאו של 'והארץ לא תמכר לצמיתות' ברור שלא נאמר על "גר תושב". אבל מה שאינו ברור כל כך הוא אם לא נאמר לאו זה על גוי שאינו עובד עבודה זרה אלא שאינו גר תושב מפני שלא קבל עליו [מעמד זה] בבית דין, או שבזמן הזה שאין בית דין מקבלים גר תושב (רמב"ם, הל' עבודה זרה פ"י ה"ו).

כבר הביא קודמי הגאון [הרב אברהם קוק] בשו"ת משפט כהן שאין איסור זה חל על "גר תושב" ושהערבים בני דת האיסלם וכו' ואינם עובדים עבודה זרה, לא חל עליהם איסור זה, אע"פ שאינם גרים תושבים במובן החוקי של שם זה. ודעתי מסכימה לדעתו ז"ל.

מובן מאליו שזה לא נאמר אלא על מכירה באקראי, אבל אם תהא נשקפת מצד זה סכנה של נישול ישראל מקרקע ארץ ישראל, חייבת המדינה לעשות הגבלות מיוחדות. ואולם אם המדינה היהודית לא תאסור זה באופן קטגורי כשאין סכנה כנ"ל נשקפת, לא תהא עוברת על איסור זה.

ואע"פ שהגאון הנ"ל לא סמך על זה בלבד וצירף לזה עוד תנאי של מכירה לזמן, מכל מקום זה עיקר אצלו. ומכיון שמסתבר שהעמידה על הפלייה זו [לאסור מכירת קרקע לנכרי] יכולה היא לסכן את סיכויינו להשגת המדינה היהודית, או לגרום הרס אחר כך ח"ו, יש לסמוך על הדיעה המקילה.

ואמנם טרם הוסד המדינה היהודית על יסודות חזקים, כל יהודי המוכר קרקע לנכרי אפילו לערבי מוסלמי הוא מערער את יסוד התאחזותנו בארץ אבותינו ומשים מכשולים על דרכנו לגאולת הארץ והעם, ועובר ובוגד ייקרא "עכ"ל.

כאשר אנו מעיינים היטב בדבריו רואים אנו שסייג כמה סייגים המביעים עמדה שלפי מצבנו כעת בארץ ישראל, הרב יצחק הרצוג יהיה דוקא מהאוסרים למכור קרקע לנכרי.

[א] לשונו היא: "מובן מאליו שזה לא נאמר אלא על מכירה באקראי" כלומר במקרים חריגים, ולא שיהיו נוהגים רבים למכור, ואז זה כבר שינוי של סטטוס ישראל בארצנו.

[ב] הרב קבע: "אם תהא נשקפת מצד זה סכנה של נישול ישראל מקרקע ארץ ישראל, חייבת המדינה לעשות הגבלות מיוחדות". כאשר הרב הרצוג כתב דברים אלו לפני קום המדינה, הוא היה משוכנע שהמדינה תהיה לאומית יהודית, ולא תתחשב באלמנטים בינ-לאומיים הפועלים להחליש את אחיזתנו בארצנו. הוא לא העלה על דעתו שממשלה יהודית תגזור "הקפאה" על כל בנייה בי"ש"ע, או הקפאה על בנייה בירושלים. אילו ראה זאת, לא היה תולה תקוות על "מדינה יהודית" אלא קובע כי גם אחר כך האיסור במקומו עומד. כי עובדא היא "המדינה" אינה אוחזת בצעדים חוקיים להציל את יהדותה של המדינה.

[ג] הוא כותב: "ומכיון שמסתבר שהעמידה על הפלייה זו [לאסור מכירת קרקע לנכרי] יכולה היא לסכן את סיכויינו להשגת המדינה היהודית, או לגרום הרס אחר כך ח"ו, יש לסמוך על הדיעה המקילה". עיקר הסיבה שהרב הרצוג התיר מכירת קרקעות לנכרי היא כי חשש שאם נאסור זאת, זה יסכן עצם הקמת המדינה. אבל חשש זה חלף, וכבר יש לנו מדינה. אדרבה, ריבוי מכירת קרקעות לנכרים עוד יסכן את המשך אחיזתנו בערינו. מי לא שמע על חשש איבוד שליטה יהודית על הנגב, ועל איבוד שליטה יהודית על הגליל, מפני ריבוי האוכלוסיה הערבית?

[ד] הרב מאשים: "טרם הוסד המדינה היהודית על יסודות חזקים, כל יהודי המוכר קרקע לנכרי אפילו לערבי מוסלמי [הערת המעתיק: שאיננו עובד עבודה זרה, כמו הנוצרים] הוא מערער את יסוד התאחזותנו בארץ אבותינו ומשים מכשולים על דרכנו לגאולת הארץ והעם ועובר ובוגד ייקרא". הוא קורא לו "עובר ובוגד". כלום אנו כבר במצב של "יסודות חזקים"? כלום לא גורמים בכך החלשה נוספת ליסודות המדינה? לכן אחרי שאנו קוראים דברי הרב הרצוג זצ"ל, והם הרי גלויים לפני כל קורא ספר ("תחומין") הנ"ל, יש לתמוה על אותם הרבנים המתירים. אפשר שלא ראו את הטקסט אלא שמעו עליו, עד מפי עד. ועוד יש לדעת כי מדובר כאן באיסור דאורייתא ויש להחמיר בספקות. לפעמים הדבר גובל על פקוח נפש, כמו שהתנסינו מאז הסכמי אוסלו. אסור להטות את ההלכה כדי למצוא חן בעיני הגוים.

ועוד הערה. בשו"ת חתם סופר (או"ח סוף סי' קנד) קובע שם הרב שכאשר מבקשים רבני זמננו לשנות איזה דין, צריכים לאסוף יחד כל תלמידי חכמים שבמדינה, ולדון בכובד ראש אלו נגד אלו ולהחליט ע"פ הרוב. אבל שום יחיד בדור "אפילו חסון הוא כאלונים" לא יכול להתיר שום דבר.

נביא כאן אגרת יקרה של הרב אברהם קוק לענין הנ"ל. אחרי הפרעות האכזריות בעיר חברון (יח אב, תרפ"ט), אז נרצחו 67 יהודים, הדירו יהודים את רגליהם מהמקום מחמת פקוח נפש. בעל נכס בשם מר לזינסקי, שבבעלותו היתה בית אחד שם, לא מצא יהודי שירכוש ממנו והפנה שאלה למר מנחם אוסישקין, יושב ראש הקרן הקיימת לישראל, אם מותר לו למכור לערבי. הלה הפנה השאלה להרב קוק. ולהלן העתק מכתבו של הרב:

ט"ז חשון צ"ב

להדרת כבוד מר מנחם אוסישקין נ"י

שלו.

א"נ [אדון נכבד]

ראיתי את המכתב של מר לזינסקי, שהוא שואל אם ראוי הדבר שימכור את נחלת אבותיו שבחברון לערבים מפני שהוא חושש שח"ו תשתקע בידי הגוים, מפני האיחור שהעסקנים מתאחרים מלעסוק בענין בנינה של חברון.

הנני בזה משיב לכ' שמצד דין תוה"ק [תורתנו הקדושה] אסור לשום בר ישראל למכור אפילו שעל אחד של אדמת הקודש לעם נכרי. ובירושלמי פ"ק דע"ז [הערת המהדיר: פ"א ה"ט] אסר ר' יוחנן אפילו להשכיר לגוים כרמים של יהודים, אפילו אם במצב שבלא ההשכרה יחרבו הכרמים לגמרי. ור' יהושע בן לוי שהתיר באופן זה להשכיר לגוים, לא התיר אלא להשכיר לזמן אבל לא ח"ו למכור לנכרים.

ותקנתנו חזקה שנצח ישראל לא ישקר, ועוד נשוב ונבנה את חרבותינו בארץ אבות בימין ד' רוממה.

ברגשי כבוד וברכה נאמנה.

[עד כאן לשון הרב אברהם קוק באיגרתו].

הרי ראינו שגם לענין שכירות זמנית, חלוקות הדיעות בירושלמי. אבל מכירה חלוטה אסורה בכל ענין לכל הדיעות אפילו בעת הפסד מרובה. ומכאן השלכה לדורנו. ונחקור, האם האיסור הוא רק אם מוכרים לעובדי עבודה זרה, או גם אם מוכרים לישמעאלים שכידוע (רמב"ם, הל' מאכלות אסורות, פי"א ה"ז) הם לא נחשבו לעובדי עבודה זרה? הנה הראי"ה פסק באגרת הנ"ל שגם לישמעאלים אסור למכור. ואם ישאל השואל, הא כיצד התיר הרב למכור אדמות ארץ ישראל בערב שביעית, הפקעת שביעית? המענה לכך ששם המכירה היתה לשנתיים בלבד, והיא דומה לשכירות [כדברי שו"ת שמן המור, המביט ומהרי"ט, גדולי הדור בדורות קודמים]. ועוד, הרב צבי פסח פרנק, רבה של ירושלים, כתב ב"הר צבי" (דבריו הובאו ב"כרם ציון", אוצר השביעית, שנת תשל"ט עמ' לג-מג) השיב על המערערים. והביא דברי שו"ת ישועות מלכו (מגדולי מדינת פולין, בזמנו. יו"ד סי' נה) כי כיון שהוא לטובת היישוב אין כאן איסור לא תחנם, אלא אדרבה הוא מושיב כלל ישראל בארצם. כל שכן שהוא סוג של שכירות, שר' יהושע בן לוי (ירושלמי ע"ז פ"א ה"ט) התיר. ומול ר' יוחנן תמיד הלכה כמותו (תוספות בעירובין סב ע"ב). אבל במכירה מוחלטת גם הוא וגם ר' יוחנן מסכימים לאיסור.

נוסיף כאן דיון ההלכתי לברר אם הרמב"ם רק אסר למכור לעובדי עבודה זרה [ומתיר למכור לישמעאלים] או הוא אוסר לכל נכרי באשר הוא, נביא להלן בקצרה.

הרמב"ם מתחיל פרק עשירי של הלכות עבודה זרה במשפט הברור [הלכה א] "אין כורתין ברית לעובדי עבודה זרה כדי שנעשה עמהם שלום.

[בהלכה ב'] הרמב"ם ממשיך "מכאן אתה למד שאסור לרפאות עובדי עבודה זרה, אפילו בשכר" וכו'.

[בהלכה ג'] הרמב"ם מנסח סגנון סתום "אין מוכרין להם בתים ושדות בארץ ישראל". האם לשון זו פותחת לנו פתח למכור בתים לנכרים שאינם עובדי עבודה זרה, כמו הישמעאלים (שכך הוגדרו, רמב"ם, הל' מאכלות אסורות פי"א ה"ז)? זה לא ברור, כי הרמב"ם סיים את ההלכה הקודמת, הלכה ב', באומרו "וגר תושב הואיל ואתה מצווה להחיותו, מרפאין אותו בחינם" ומיד אחר כך ממשיך הרמב"ם "אין מוכרין להם בתים". שמא מלת "להם" מוסבת גם על עובדי עבודה זרה וגם על גר תושב שהוזכר בסוף ההלכה הקודמת, ובכן כולם הכלל האיסור?

גם בסוף הפרק לשון הרמב"ם אינה ברורה. בהלכה ו' כך לשונו: "בזמן שיד ישראל תקיפה על אומות העולם, אסור לנו להניח גוי עובד עבודה זרה בינינו, אפילו יושב ישיבת עראי, או עובר ממקום למקום לסחורה לא יעבור בארצנו, אלא עד שיקבל עליו שבע מצוות בני נח וכו'. ואין מקבלין גר תושב אלא בזמן שהיובל נוהג". הרי פתח בלשון מצמצמת שאוסר להניח רק "גוי עובד עבודה זרה בינינו" ומסיים בלשון מרחיבה, לאסור על כל נכרי, כל עוד לא קבל עליו שבע מצוות בני נח לפני בית דין". הרי שמדברי רמב"ם במשנה תורה אין להסיק מסקנא.

להוסיף למבוכה שלנו, הנה הסמ"ג (ספר מצוות הגדול, לא תעשה מ"ח) שהוא בדרך כלל מעתיק דברי רמב"ם, מנסח "שלא ליתן לגוי חנייה בקרקע ארץ ישראל. ומשמע כל נכרי.*

אבל אחרי העיון, נראה ברור שהרמב"ם מדבר בפרק זה על כמה ענינים שונים, ולכל אחד הגדרה אחרת לאיזה סוג גוי מדובר בו. התורה אסרה בשלשה מקומות להשאיר גוים בארץ ישראל.

*ואמנם בספר המצוות (לא תעשה נ"א) כותב הרמב"ם במפורש "אזהרה שהוזהרנו שלא ישכנו עובדי עבודה זרה בארצנו, כדי שלא נלמד כפירתם, והוא אומרו יתעלה 'לא ישבו בארצך פן יחטיאו אותך לי' (שמות כג, לג). ואפילו רצה הגוי לעבור במושבותינו אין זה מותר לנו עד שיקבל עליו שלא לעבוד עבודה זרה, ואז יהא מותר לו לשכון, וזה נקרא 'גר תושב', כוונתם בכך שהוא גר לענין שמותר להשכינו בארץ בלבד" עכ"ל ספר המצוות לענינו. הרי משמע מפורש שהאיסור הוא רק למכור לנוצרי או עובד עבודה זרה, ואין איסור למכור לישמעאלי?

אבל הגר"י קאפח מעיר שם בהערותיו (70) שבהלכות ע"ז פ"י ה"ו, וכן הל' שבת פ"כ הי"ד, ובהל' אסורי ביאה פי"ד ה"ז, וכן בהל' מלכים פ"ח ה"י פסק כחכמים (במחלוקת במסכת ע"ז דף סד ע"ב) שאינו נקרא גר תושב עד שיקבל עליו כל שבע מצוות בני נח עכ"ל [ולא די שיקבל עליו רק לא לעבוד עבודה זרה]. מכאן שהנכתב ב"ספר המצוות" נכתב בצעירותו של הרמב"ם, וחזר בו בכמה דברים ממה שפירט שם. וזו תופעה שכיחה גם בסתירות שבין פירוש המשנה לבין הנפקס ב"משנה תורה" (וכמו שכתב תוספות יום טוב ועוד). ולכן אין להביא שום ראיה מהנאמר ב"ספר המצוות".

[א] "לא תכרות להם ולא לוהיהם ברית. לא ישבו בארצך פן יחטיאו אותך לי, כי תעבוד את אלהיהם כי יהיה לך למוקש" (שמות כג, לב-לג).

[ב] "הורשתם את הארץ וישבתם בה, כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה" (במדבר לג, נג).

[ג] "ונתנם ה' אלהיך לפניך והכיתם, החרם תחרם אותם, לא תכרות להם ברית ולא תחנם" (דברים ז, ב).

ודאי שאין כפילות בתורה. על מה צריכים שלשה פסוקים? אלא [א] מקור ראשון מצוה הנ"ל אוסר כריתת ברית וגם שלא ישבו בארצנו, ועל זה הזכיר הרמב"ם בפרק י' הלכה א' ענין "עובדי עבודה זרה", וכן הלכה ו' "אסור לנו להניח עובד עבודה זרה בינינו אפילו יושב ישיבת עראי, או עובר ממקום למקום לסחורה, לא יעבור בארצנו". [ב] המקור השני הנ"ל מדובר בו על מלחמת גירוש הנכרים מארצנו ("כיבוש"), כמו שכתבו שם רש"י, רמב"ן ואור החיים. [ג] פסוק שלישי עליו דרשו חז"ל לא למכור להם בית או שדה, לתת להם חנייה בקרקע. [ואמנם במקרא הוזכרו בפסוק א' רק שבעה אומות, אבל כמו שהרמב"ם אוסר את החיתון (פסוק ג) עם כל האומות, אפילו אינם עובדי עבודה זרה, כי פוסק כרשב"י "לרבות כל המסירים" (קידושין סח ע"ב), כן חז"ל הרחיבו איסור נתינת חנייה, על כל הגוים, "לרבות כל המסירים".]

כאשר הרמב"ם הזכיר שוב "עובדי עבודה זרה" בהלכה ו', שם מדובר שוב על פסוק הראשון "לא ישבו בארצך", והוא לשון שיהוי כמו "ואשב בהר ארבעים יום" (דברים ט, ט).

אבל הדין של איסור חנייה, בו מדובר על כל האומות, מבוסס על מקור שלישי הנ"ל. ומאיזה טעם כתב הרמב"ם לשון סתומה "אין מוכרים להם"? כאן הוא העתיק לשון הגמרא (עבודה זרה כ סוף ע"ב). ובדומה לזה כתב "כסף משנה" (להלן הלכה ד) שהרמב"ם מעתיק לשון הגמרא, והיא לשונו של ר' מאיר ושלא כהלכתא, כי נוח לו לרמב"ם סגנון זה. כן כאן הרמב"ם דבק בסגנון הגמרא.

לברר היטב את הספק שלפנינו, אין טוב מאשר לחזור לדברי הגמרא, שמשם שאב הרמב"ם את פסקו.

[א] במסכת עבודה זרה, המשנה הראשונה (ב ע"א) דנה בענין "שלשה ימים לפני אידיהם של עובדי כוכבים" וכך ממשיכות כל המשניות עד דף יד ע"ב בעניניהם של עובדי אלילים וההרחקה מהם.

[ב] כאשר הגענו למשנה בדף יד ע"ב מחליפים נושא. "מקום שנהגו למכור בהמה דקה לנכרי מוכרין, מקום שנהגו שלא למכור, אין מוכרין. ובכל מקום אין מוכרים להם בהמה גסה". הטעם לזה מפני שהנכרי יעשה מלאכה בבהמה זו בשבת. הרי אין בזה ענין רק לעובדים עבודה זרה, אלא לכל הנכרים באשר הם.

[ג] משנה הבאה (בדף טז ע"א) "אין מוכרין להם דובים ואריות וכל דבר שיש בו נזק לרבים". שוב זה ברור שמדובר לכל נכרי באשר הוא, ולא רק עובדי עבודה זרה.

[ד] משנה הבאה (יט ע"ב) בתלמוד בבלי כאילו חוזרים לדין עובדי עבודה זרה "אין עושין תכשיטין לעבודת כוכבים קטלאות ונזמים וטבעות, רבי אליעזר מתיר בשכר". [ובאותה משנה, ממשיכים בדין שלנו] "אין מוכרין להם במחובר לקרקע, אבל מוכר הוא משיקצץ" עכ"ל. אבל התוספות ("ד"ה הגיע לכיפה) וכן בהגהות הגר"א מחקו מהמשנה מלים אלו של תכשיטים לע"ז, ונמקו בטוב טעם. וכן בירושלמי (פ"א הלכה ח) אין כל הפסקא הזאת ("אין עושין תכשיטים לעבודת כוכבים"). והיא הוכחה נצחת שאין מדובר רק בעובדי עבודה זרה. באמת המשנה מתחילה "אין מוכרים להם במחובר לקרקע". והרי זה דין כללי לכל נכרי.

[ה] ובמשנה הבאה (דף כ סוף ע"ב) "אין משכירין להם בתים בארץ ישראל וכו' ומפרש רש"י "גזירה משום מכירה, דאיסור דאורייתא הוא, שנותן להם חנייה בקרקע". ובכן אם הרמב"ם למד פשט הגמרא כמו שמוכח לפנינו, ברור שהאיסור הוא לכל נכרי, אפילו אינו עובד ע"ז. ואפשר שב"ספר המצוות" נגרם לרמב"ם ההוה אמינא שלו לסמוך על הגירסא המשובשת שהיתה במקצת ספרים (כדברי התוספות, ד"ה הגיע, דף יט ע"ב) ומפני זה חשב "להם" מוסב על עובדי עבודה זרה. אבל אחר כך, חזר בו מזה, כאמור והדין מוסב על כל נכרי.

עוד נראה לבאר שהרמב"ם בסך הכל מעתיק לשונותיהם של חז"ל, כדרכו. כאשר דן בענין כריתת ברית העתיק ממכילתא דרשב"י (פרשת תשא לד, יב "השמר לך וכו' אזהרה שלא לכרות ברית לעובדי ע"ז") ולכן כתב מפורש "לעובדי עבודה זרה". וכאשר העתיק דין מכירת בית או קרקע לנכרי, העתיק מתלמוד בבלי (ע"ז דף כ סוף ע"ב) ושם לשון חז"ל "אין משכירין להם". וכפי שביארנו לעיל מהמשך הסוגיות בגמרא, מה שרבונו יהודה הנשיא סידר, מאז דף יד ע"ב מדובר על כל נכרי באשר הוא, ואפילו אינו עובד עבודה זרה.

וגם מה שיש טוענים ע"פ דברי הב"ח על הטור (מהד' וילנא, חו"מ סי' רמט) שיש להבדיל בין ישמעאלי לנוצרי, היום שנתגלה דפוס ראשון של הב"ח (והתפרסם ע"י מפעל הטור, שירת דבורה) הב"ח אומר בדיוק להיפך, שבזה נכלל כל נכרי. וכן כתב הבית יוסף במקום, במהדורה הבלתי מצונזרת. וכן "דרכי משה" הארוך של רמ"א (על חו"מ סי' רמט) זו לשונו: "ולא בא לאפוקי ישמעאליים אלא לאפוקי גר תושב, דהיינו שקבל עליו ז' מצוות בני נח. וזה שאנו מצווים להחיותו. אבל שאר גוים, כולם דין אחד להם".

והנה סיוע גדול יש למסקנא הנ"ל שאין לדייק מלשון הרמב"ם להתיר למכור לישמעאלי, כי כאשר נזקק הרב אברהם קוק לבסס את "היתר המכירה" של מכירת

קרקע לגוי, בתחילת ספרו "שבת הארץ" (תוספת שבת, פרק יב, מהד' תשנ"ג עמ' 161) דן בענין "לא תחנם" ולא הביא לסיוע את דיוק הלשון שיש לדייק מהרמב"ם "עובד עבודה זרה" ומזה נלמוד כי לנכרי אחר מותר. אפשר שהרב קוק עצמו ראה שמלשון הרמב"ם העלומה אי אפשר לדייק, מפני הסתירה הנ"ל. אלא הרב קוק התיר למכור לישמעאלי, מפני לשון הב"ח (המוטעית, בזמנו) ועוד פוסקים, ולא מפני לשון הרמב"ם.**

**עוד נראה לבאר מדוע הרמב"ם, בסוף הפרק (הלכה ו') כאשר אוסר להניח כל נכרי בארצנו עד שיקבל עליו ז' מצוות, מדוע ניסח דבריו "אסור לנו להניח גוי עובד עבודה זרה בינינו". כי במכילתא דרשב"י (שמות כג, לג) הלשון מפורשת "לא ישבו בארצך, זו אזהרה שלא יושיבו גוי עובד ע"ז ביניהם".